

Журналистикада ретроспективалық сұхбат деген жанр бар. Өткенді баяндау арқылы әңгімелесу тәсілі. Осы әдіспен Ұлт көсемі Әлихан БӨКЕЙХАН шығармашылығына үңіліп, қал-қадерімізше сыр-сұхбат құрып көрдік.

– Сөзді абайлап нәм Абай деп бастаймыз. Қандай жағдаят болсын алдыңыздан Абай шығады. Әр адамның өз Абайы бар. Сіздің Абайыңыз кім? Ол қандай адам?

– 1904 жылы маусымның 23 жұлдызында Семей уезінің болысында (Шығыстауда) даланың сүйікті ақыны Абай Құнанбаев дүниесін тастады. Хатқа түскен шын есімі Ибраһим (Авраам) болса да, қазақ даласы, шешесінің еркелетіп қойған нәзік те үнді есімімен Абай деп атап кеткендіктен, біз де солай қолданамыз. Абай, әке жағынан алғанда, тобықты руының белгілі шонжары мен биінен тарайды. Ақынның бабасы, тобықтының батыр, биі Ырғызбай Торғай облысындағы Ырғыз өзенінің бойында XVII ғасырдың елуінші жылдарында дүниеге келген.

...Абай отыз жасында барымтаны жойып, өзге рудың байларымен достыққа ұмтылған, жауларын сескентетін беделді қазақ атанады. Абай өзінің барлық қабілеті мен білімінің арқасында қазақтардың билік тартысы арасында басты тізгін ұстаушы болды. Абай өз елінің сом алтыны еді. Дауға да, партия таласына да әділ төрелік айтты. Абай он төрт жасынан бастап сықақ өлеңдер шығарды. Ол жастар арасында кең таралғанымен, оған онша мән бермеді. Дала атқамінерлерінің «ақын» деген атты иемденуден қашқаны әсер етсе керек. Қазақ сұлтандары өздерінің арасынан бақсы мен ақын шықпағанын мақтанышпен айтатын. Кейін ақындық жолға түскен Абай қазақ ақындарын өнерді байдан мал қалап алуға жұмсағанын сынап, өлеңшісі-мақтардан өзін аулақ ұстады.

Ақындары ақылсыз надан келіп, Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап. Қобыз бен домбыра алып топта зарлап, Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап.

Әр елден өлеңменен қайыр тілеп, Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап. Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап, Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап.

Жат елде қайыршылық қылып жүріп, Өз елін бай деп мақтап, Құдай қарғап.

Қайда бай, мақтаншаққа барған таңдап,

Жиса да бай болмапты қанша малды ап. Міне, қазақтың суырыпсалма «ақынсымақтарына» берген бағасы.

– Тарих мәселесіне көшсек. Тарих саясатқа айналды. Бәз-біреудің қалауымен жазылып келді, жазыла да бермек. Қазақ тарихында қандай деректер бұрмаланған?

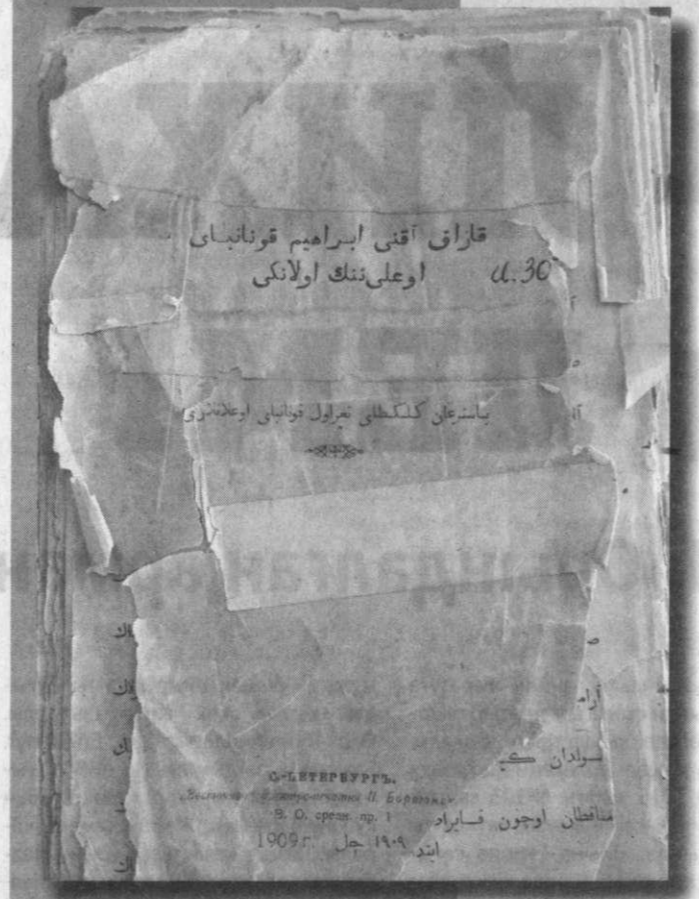
– Газетаның («Қазақ» газеті) 3-нөмірінде қазақ тарихы турасында жаңылыстың екеуін санап едік. Және үшінші қата – мынау: «қазақ» деген сөздің мағынасын тарих кітаптары анық айтып бере алмайды. «Қазақ» деген сөз қайдан шығыпты? Мұны тарих кітаптарына қарап білуге болмайды. Орыстың тарихында «қазақ» деген сөзді жазбайды. «Киргиз» деген бір жаңылыс сөзді малданып, соныменен бүкіл тарихын былықтырады. Арабша нәм түрікше тарих кітаптарына келсек, онда да анық сөз жоқ, нәр түрлі ұйғарып айтады. Кейбіреуі қазақ «қашақ» деген сөзден өзгерілген дейді. Жәнібек хан тұсында ханзаданың біреуі хан бола алмайтын болған соң, қасына бозбаланы ертіп елден қашып азып-тозып жүрген соң, сахарда қалып «қашақ» атаныпты-мыс, жүре-жүре «қашақ» сөзі қалып, «қазақ» болыпты-мыс.

Осындай жаңылыстар ондық-мұндық ұсақ кітаптардың сөзі емес, нағыз шын, сенімді деген «Мұстафадал ахбар» кітабында да бар. «Мұстафадал ахбар» кітабын жазушы Қазанның Шаһаба ад-Дин Маржани хазіретлерін ілімнің теңізі деп білгендігімізден, қазақтың асылын, «қазақ» сөзінің мағынасын біле алмайды деуге болмайды. Бірақ ол жарықтық «Қазан халқына» махсус болған тағсібі (фанатизмі) күшті болғандықтан, ноғай емес халықты жеккөргендігінен (манфур), қалай болса солай жаңылыс жазғаны жасырын емес.

Төртінші қата – «қазақ» сөзі «хайсақ-қайсақ» сөзінен өзгеріпті деген сөздері. «Халисақ» сөзі қалмақшада «гранит-са күзетшісі» мағынасында-мыс. Орыс тарихының кейбіреуі «қазақ» сөзі осы «хайсақ» дегеннен алынған деп өтірік жазады. Осындай өтірікті малданып, орыс жазушыларының көбі қазақты «киргиз-қайсақ» деп жазып жүр. Мұның өтірік екені сөз ретінде кейін айтылар. Осы күнде қалмақ, қытай қазақты «хайсақ-хасақ» деп сөйлейді екен, онысы тілі келмегеннен. Оныменен «қазақ» сөзінің

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН:

«Би ғаділ болмай, жұрт ісі ілгері баспайды...»

Ә.Бөкейханның бастамасымен жарық көрген Абайдың тұңғыш жинағы

«хайсақтан» өзгерілгені білінбейді. Осы күнде «мишер» (мысыр) халқы арабтан алынған «салам» сөзін «сейалам» деп сөйлейтіні бар. Сол секілді, қалмақ та «қазақ» сөзін «хайсақ» деп бұрып айтады деуге болады. Бесінші қата – түрік қауымынан бір кісі далада аң аулап жүргенде бір адасқан қыз тауып алыпты-мыс. Қыз аса көркем, сұлу болса керек, еліне алып келгенде, халқы көріп сұқтанып: «Шірік-ай, қыз-ақ екен!» – дейді-міс. Сол сөз

жүре-жүре «қазақ» қалпына өзгеріліпті-міс. Сол қыздан үш бала туып, күллі қазақ халқы сол үш баладан тарапты-мыс. Үлкен баладан – Ұлы жүз, ортаншы баладан – Орта жүз, кішіден – Кіші жүз. Мінеки, осындай шіп-шикі өтірік сөздер тарих кітаптарында толып жатыр. Тарихтың шын-өтірігін айыруға шамасы келмеген шала молдалар «кітапта жазған сөз» деп осындай сөздерді көптің ортасында оқып, біреуден біреу естіп, осы өтіріктерге жұрттың

құлағы әбден үйреніп алды. «Қазақтың асылы қайдан шыққан?» деп сұрасаң, тәп-тәуір адам да осы өтірікті айтып қоя береді.

Мұнан төрт жыл бұрын қазақ шәкірттерімен кеңесіп, қазақтың тари-

хын жазбақ болып едік. Шәкірттердің әрқайсысының елінде шежіреге жетік адамдар бар. Тарихқа керекті сөздерді жазып әкелеміз деп кетісті.

Мінеки, шәкірттердің жазып әкелген шежіресі: «Қырым жұртында қырық сан ноғай болғанда, бір ханның баласы анасынан шала туыпты. «Тілеп алған балам шала туып, жұртымды шала қылады екен» деп ханым баланы дешті-қыпшақта көшіп-қонып жүрген он сан ноғай ішіне тастатыпты.

Бала ержеткен соң, әйдік өнерпаз болыпты. Бір күні хан өзінен туған бала сөйтіп өнерпаз болыпты дегенді естіп, Үйсін батырдың қасына жүз жігіт қосып, іздеуге жіберіпті. Бұлар баланы тапса да, Сырдария менен Арқаны қымай тұрып қалыпты. Үш жылдан соң Болат мырза жүз жігітпен келіп, о да тұрыпты. Және үш жылдан соң Алшын мырза жүз жігітті ертіп келіп, о да тұрып қалыпты. Сол үш жүз жігіт манағы шала туған баланы алаша төсекте хан көтеріп, «Алаш» деп ұран қойыпты. Үйсін, Болат нәм Алшын мырзадан тұқым қалып, өзге жігіттер жауда өліп, олардан тұқым қалмайды». Қазақтың үш жүз болғанының, Алаш атанғанның мәнісі осы-мыс. Мінеки, ел арасындағы «шежіре» – осы. Мұнан басқа және естуге құлақ иба қылатын өтірік шежірелер толып жатыр.

– Қазақтың болашағы не болмақ? Не істемек керек? Қандай қам жасау қажет? Халық пен мемлекет арасындағы байланыс ше?

– Тірі болсам, хан баласында қазақтың хақысы бар еді, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын. Би ғаділ болмай, жұрт ісі ілгері баспайды. Өзін-өзі қасқырша шауып отырған жұртта оқу, шеберлік болмайды. 5 миллион қазақ тілегі кемшілік жолына сыймайды. Жұрт ісін түс көрмей, ояу жүріп іздену қажет. Не жұмыс қылсақ, ақыл, сөз, іс – үшеуі сана талқысына өтпей, жұмысқа айналмайды. Адам баласы қылып жүрген іс ой-ақыл болып басталады, сөз болып сөйленеді я жазылады, ақыл сөз сонан

соң барып іске айналады. Ақылды сөз қылмақ қиын, сөзді іс қылмақ мұнан неше есе қиын. Еуропа жұртының сайлауы – халыққа теріс бір үлкен той. Жалпақ жұрттың көкірегіңде жақсылық болмаса, жұрт жұрт боп тіршілік қылып жүрмек емес. Жұрт пайдасына таза жолмен тура бастайтын ер табылса, қазақ халқы оның соңынан ерер еді. Ғаділдік жоқ жұртта береке-бірлік болмайды. Байлықты өнермен, шаруамен, қызметпен іздемей, жұртты тонап, момынды жылатып іздеген мырзалар қыстығүні үңгірде жатып, өз аяғың сорған аю мысалында ғой, қанша қомағайланса да, сорғаны – өз аяғы. Өз тізгініңді өзің алып жүре алмай, шатақ-даудан шықпайтын бір ескі ауруың бар-ау, қазағым! Қылығыңды көріп ішім күйеді. Хакімші халықтың көбіне сүйенсе, күшті болады. Дүниедегі жер билігі күннен-күнге ақылды, ұста жұрт қолына ауып барады. Өтіріксіз, ұрлықсыз бұл сорлылардың арам жемі табылмайды. Торғайдың ақұрпек балапанынша ауызды ашып, біреуге жалынып-жалпая берсе, мұнан түк өнбейді. Тұзу қалам қисайған, өткір қалам мүжілген заман. Ғұмыр өзгерілді. Ат ұрлаған адамды тышқандай өлтіретін орыс мұжығымен ауылдас болдық. Бөтен кісі қазаққа ешқандай жақсылық артып әкеліп бермейді. Өз күшіне, өз қуатына сенбеген адам да, халық та ғұмыр жүзінде бәйге алмайды. Біреуге телмірген адамнан, халықтан қосақ түрткен жетім лақ бақытты. Закон адам пайдасына жазылады, адам закон үшін тумайды ғой. Жүз түйені бір бұралқы ит құйрығына тіркесе, осы ит Ташкент барса, жүз түйе Ташкент кетеді. Итте не жаза бар, түйенің жетекшілігі емес пе? Айыр сөзде айып жоқ. Ақылға саңырауда – айып. Қазақ жеріне жерік болғанда қызаратын бет бар ма? Жолдаспай жер берсе, бұл кейінгі балалардан ұят, осы жер үшін жолдаспаған жігіт жаулық салып, тезек теретін, қап арқалар күн болса, Құдай қосқан іс қылғаны болады. Судья даугер мен жауапкердің сөзін өз құлағымен естімесе, тәмам мылқау ортасынан не жақсы билік шықпақ? Үкімет адамдары қай уақытта көзі байлаулы, адасып жүреді? Түбінде біздің қазақ тілі, бізбен тіл тұқымы бір, өзге мұсылманды байытпаса, бір-бірімізге қонсы қонбаймыз ғой. Ғұмыр жүзінде біздің қазақ тілі өз бәйгесін алар: Абай, Ахмет, Міржақып, Шәкәрім, Тарғыннан нәм өзгелерден бұл көрініп тұр ғой.

– Тағылымы мол әңгімеңізге рахмет!

Дайындаған
Ерболат ҚУАТБЕК.